

ПАТРИМОНИУМ.МК, година 11, број 16 / 2018

УДК: 391.1:271.2(497.11)"12/13"

2-524.4:75.052.0339497.1"12/13"

Татјана ВУЛЈЕТА

Самостални истраживач, Беч

СТРАНИ ЕЛЕМЕНТИ У ОДЕЖДИ КАРАНСКИХ КТИТОРА – ОТИСАК СВЕТА КАО СИМБОЛ ЕТНОСА, I део

Сени професорке Зоре Давидовић

Кључне речи: *жупан Петар Брајан, Златна хорда, Илустрована хроника, Каран, Кумани, монголски кафтан, средњовековни костим, Станичење*

Апстракт: *На основу анализе кројних одлика кафтана у којем је жупан Петар Брајан представљен на ктиторској композицији у Белој цркви каранској утврђено је да је реч о деелу – монголском церемонијалном кафтани нарочитог кроја, ношеном у XIII и XIV веку широм Азије. Поређењем Брајановог кафтана с кафтанима Татара и Кумана приказаним у ликовним изворима у Угарској и Бугарској, а најпре на минијатурама угарске Илустроване хронике и ктиторским портретима у Станичењу, закључено је да он своју форму дугује кафтанима Златне хорде, али и да је „одомаћен“ појединим детаљима везаним за начин одевања властеле у Србији тог времена. Отворено је и питање симболике таквог хаљетка у српској властелској средини, те његовог значења за Брајанов идентитет и идентитет његове породице.*

Касних осамдесетих година прошлог века, вођени инспиративним предавањима професорке Зоре Давидовић, започели смо пут кроз свет костимских форми као културног израза различитих народа у различитим етапама развоја цивилизације. Пут је водио од плисираних улица египатских *калазириша*, преко златом попличаних булевара византијских *скарамангија* и чипканих авенија лујевских *жабоа*, до надреалних *ћорсокака* скијапарелијевских *шешира*. Занимљив, подложен преиспитивању и анализи, понекад недоречен или неиспитан, а пун узбудљивих, загонетних раскрсница и замршеног преплитања, пут нас је у тим раним годинама довео и до успаване стазе српског средњовековног костима, обавијене сенком недокучености и неистражености. Зграбљени и увучени у тај касносредњовековни свет нестајања старог и рађања новог, преплитања античког „цивилизованог“ са савременим „варварским“, хришћански једноставног

с „пагански“ сложеним, западњачки практичног са источњачки луксузним, упутили смо се баш том домаћом стазом, коју истражујемо и данас. Основно питање што се од почетка скривало у њеној сенци и одатле мамило као неисцрпно гориво за продужетак путовања, питање идентификације аутентичних српских форми и украса у том божанственом шаренилу различитих утицаја, одмотава се, нажалост можда сувише споро, и данас. Непрегледна стаза без сређене мапе, често с недовољним визуелним знаковима и писаним одредницама, стога несигурна, клизава и стрма, тешких успона, зарасла у упоран јаловац, али и разнобојне мирисне цветове и слатке плодове до којих се стиже времепловом што захтева напуштање савременог и утапање у сувремено, довела нас је до сазнања да је најсигурнији правац ка идентификацији средњовековног српског одевног идентитета разоткривање прво оног што је у њему било туђе. Да ли ће од силних туђица нешто преостати и, ако хоће, шта ће то бити или ће се аутентичност српског костима разоткрити баш у уникатној мешавини примљених форми и украса као мери сталног прогреса – јесте питање које смо с професорком Зором Давидовић отворили пре тридесетак година. Одговор на то питање представља циљ који лежи на крају нашег путовања. Нажалост, професорка неће бити ту да га својим истанчаним познавањем одевних нијанси, изниклим из посвећене љубави према костиму, потврди. Тај одговор ће, с дубоким поштовањем, бити посвећен и њој.

Широко превазилазећи утврђене византијско-италијанске коте уобичајеног научног мишљења, стаза средњовековног српског костима којом се крећемо подразумева познавање широке и сложене мреже веза од Кине на истоку до Енглеске на западу, те од Викинга на северу до Нубијаца на југу. Овог пута задржаћемо се на

Сл. 1. Ктиторска композиција: жупан Петар Брајан с породицом, Бела црква каранска

костиму Златне хорде и народа који су били под њеним непосредним утицајем.¹ Препознајемо га на живописом прекривеним зидовима Беле цркве каранске, сазиране и осликане на тлу средњовековне Србије током четврте деценије XIV века.²

¹ О костиму у Златној хорди издвајамо: Т. В. Сидорова, *Мужской золотоордынский костюм по материалам текстильного комплекса из могильника Маячный Бугор*, Диалог городской и степной культур на евроазиатском пространстве, Астрахань 2011, 260–266; Н. В. Хрипунов, *Монгольская одежда знати Золотой Орды в 1266–1312*, Золотоордынская цивилизация, Сборник статей 6, Казань 2013, 233–272; исти, *Одежда с откидывающимися рукавами в Золотой Орде*, Золотоордынская цивилизация, Сборник статей 9, Казань 2016, 84–95.

² У недостатку свеобухватне монографије новијег датума, из литературе о каранској цркви издвајамо: М. Кашанин, *Бела Црква Каранска*, Београд 1928; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 60; Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Раике*, Зограф 31, 2006–2007, 135–151. О питању идентификације дечака представљеног уз краља Душана и његовог узраста, те, сходно томе, датовања каранског живописа, в. М. Крстовић, *Једно интересантно откриће у Белој цркви каранској*, Весник, год. XVII, 383, Београд, 1. јун 1965, 4 (сматра да је у питању краљевић Урош у узрасту од годину до две и датује цркву у 1338), Г. Бабић, *Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској*, Зограф 2, 1967, 17–19 (сматра да је у питању нешто старији Урош и датује живопис у време око 1341–1342) и Војводић, *О живопису Беле цркве каранске*, 148–151 (износи мишљење да

У првој зони западног и северног зида западног травеја Благовештенске цркве ређају се представе њених ктитора: жупана Петра Брајана и бројних чланова његове породице – жене Струје и четири неудате ћерке, од којих је најмлађа још приљубљена уз мајчине скуте (сл. 1).³ Ритмичним понављањем костимских форми, боја, украса, текстилних шара, те њиховом фином градијом и модификацијом, костим и текстил својим наглашеним облицима и симболичним украсима у Карану, као и широм српских средњовековних земаља, одсликавају породични идентитет, социјални статус, естетске склоности и друштвене и духовне вредности које су обликовале стварност српске властеле Душановог времена. Одеж-

је у питању свећоносац или мачоносац и слуги да би то могао бити Брајанов син, а живопис датује у период између 1332. и 1337). Идентификација и датовање Д. Војводића су општеприхваћени у новијој научној литератури. О археолошким налазима из цркве в. Г. Цветковић-Томашевић, *Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана*, Саопштења 22–23, 1990–1991, 159–176.

³ О овим портретима в. И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 140–141; Б. Поповић, *Костим и инсигније српске властеле у средњем веку*, апендикс *Опис властеле*, Београд 2006 (необјављен магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет), 38–39; Д. Павловић, *Портрети српске властеле у средњем веку*, Београд 2016 (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет), 166–168.

Сл. 2. Портрет жупана Петра Брајана с дигиталном реконструкцијом

де каранских ктитора ипак носе обележја која их издвајају из уобичајеног шаренила савременог српског дворског костима.⁴

Жупан Брајан, *pater familias* многодетне породице, визуелно је издвојен припијеним хаљецима и одевним детаљима разуђених форми, раскошне лепоте и наизглед високе вредности (сл. 2). Пратећи у XIV веку већ локалну моду властеле свог времена, Брајан носи два хаљетка – основну хаљину и, преко ње, лакши *кафтан* нарочитог кроја. У мушком начину одевања појава ношења два укројена хаљетка једног преко другог – која је заменила класичну комбинацију тунике са огртачем, наслеђену још из античких времена – у средњовековној Србији уочава се још у другој четврти-

⁴ Детаљно теренско истраживање каранских портрета обавили смо у лето 1995. године. Захваљујемо Зорану Б. Јовановићу на несебично уступљеним фотографијама станичењских и каранских портрета, које илуструју овај рад, а које су послужиле и као основа за дигиталну реконструкцију Брајановог костима.

ни XIII века. У сценама Одласка на Свету Гору и Преноса моштију из Хиландара у Студеницу из циклуса Светог Симеона Немање у другој зони живописа јужног параклиса Радослављевог припрате у Студеници⁵ у другом плану приказани су властелини, могуће чланови владарске породице везане за Дукљу, који преко основних хаљина носе класичан западњачки *сиркот* без рукава. Оваква мода је у Србију тог времена морала пристићи посредством Нормана и Млетака. Ипак, током XIII и нарочито XIV века слојевито одевање у Србији поприма и источњачке карактеристике,⁶ првенствено ношењем *кафтана* разноликих кројних типова.⁷ Таква мода може се приписати и бугарским и византијским утицајима, али, када је у питању разноврсност кројних одлика, најпре утицају начина одевања избеглица из евроазијских степа и с Кавказа, које су,

бежећи пред суровошћу монголских освајача или у потрази за боље плаћеним послом, у том раздобљу насељавале и походиле Балкан.⁸ Брајанов *кафтан* одаје управо такве модне токове.

Тесно припијен *кафтан* прати линију Брајановог тела оцртавајући пуноћу бокова и наглашавајући струк, додатно стегнут нарочитим појасом (сл. 2). Затварање *кафтана* је асиметрично – лева половина предњице преклапа десну, косо се спуштајући од рамена, преко груди, ка дес-

⁵ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, сл. 72, 73; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Студеница*, Нови Сад 2011, сл. 92.

⁶ О источњачким хаљецима у живопису средњовековне Србије в. Б. Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла у српском зидном сликарству XIV века*, Вардарски зборник 5, Београд 2006, 9–28.

⁷ О појави *кафтана* и кројном развоју *кавада* у средњовековној Србији в. Т. Вулета, *Стаде шкрипа жутијех кавада*, Зборник Музеја примењене уметности 7, Београд 2011, 17–30.

Сл. 3. Монголски кафтани, XIII–XIV век, Азија: а) кафтан из Колекције Роси & Роси; б) кафтан продат 2010. у аукцијској кући Кристи; в) кафтан из Музеја Ага Кан, Торонто; г) кафтан продат 2011. у аукцијској кући Кристи; д) кафтан из Колекције Дејвид

ном пазуху. Кафтан се стога затвара изнад десног бока, на дужини од пазуха до струка. Предња лева страна кафтана вертикално је разрезана од препона до доњег руба на средини ширине и дуж левог бочног шаву. Десна страна има разрез једнаке дужине у десном бочном шаву. Истоветан разрез морао је постојати и на средини ширине леђне стране, што се на фресци не може видети. Постојање предњег и леђног централног доњег разреза указује на начин кројења кафтана у односу на ширину употребљене тканине. Према Сичевљевој класификацији азијског костима,⁹ реч је о кројном типу 1 – источноазијском кроју, код којег се укупна ширина хаљетка добија из две дужине тканине спојене централним шавом.¹⁰ Како отвор каранског кафтана не иде дуж средине предњице, већ је померен на десни бок, у питању је засебна форма у оквиру кројног типа 1,¹¹ која је, како се претпоставља, изворно припадала Манџурцима,¹² а у раном средњем веку била је усвојена од Монгола (сл. 3) и алтајских туркичких

племена (сл. 4).¹³ Монголски кафтан се преклапао слева надесно, а туркички здесна налево.¹⁴ Иста форма кафтана у истом периоду појављује се и у кинеском начину одевања,¹⁵ а нешто касније и корејском.¹⁶

Као део проминентног монголског дворског костима, ова врста хаљетка била је широко распрострањена у великом Монголском царству XIII и прве половине XIV века, које је обухватало већи део Азије. Израђивана је од једнобојних тканина¹⁷ – најчешће лампаса и дамаста са шаром утканом различитим техникама и протканих златом – у монголским изворима називаним *насиц*. Таква „одежда части“ носила је монголски назив *мисун*

Costumes, London 1993, 32–63. Примери археолошких налаза туркичких кафтана овог типа из XI–XIII века дати су у: Хрипунов, *Монголская одежда*, таб. 4.

¹⁴ Гиљом де Рубрук сведочи 1253/1254. године: „In hoc enim differunt Tartaria Turcis, quod Turci ligant tunicas suas ad sinistram, Tartari semper ad dextram“, в. A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I, Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*, Firenze 1929, 182. На ликовним представама страну преклопа ипак су често условљавале и потребе композиције, али и (не)обавештеност уметника.

¹⁵ Сычев, *Из истории плечевой одежды*, 39–49. За занимљив осврт на појаву асиметричног хаљетка у свету кинеске идеалне симетрије в. исто, 42.

¹⁶ Woohyun Cho, Jaeyoon Yi, Jinyoung Kim, *The Dress of the Mongol Empire: Genealogy and Diaspora of the Terlig*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica 68/3, Budapest 2015, 271–272.

¹⁷ Хрипунов, *Монгольская одежда*, 247–248, са изворима.

¹⁸ Исто, 399, са изворима. Како кафтани о којима је

⁸ О народима евроазијских степа и Кавказа на средњовековном Балкану в. А. Paloczi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasian: Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989. О Куманима у средњовековној Србији в. А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Гласник Историјског архива Ваљева 43, 2009, 5–17, са старијом литературом.

⁹ В. Л. Сычев, *Из истории плечевой одежды народов центральной и восточной Азии (к проблеме классификации)*, Советская этнография 3, Москва 1977, 32–46.

¹⁰ Исто, 32–37.

¹¹ Исто, 36.

¹² Исто, 42.

¹³ Детаљно о деелу в. Н. Harald Hansen, *Mongol*

Сл. 4. Селџучки кафтани, средња Азија, XI век: кафтан из Музеја Ага Кан, Торонто, и кафтан продат 2012. у аукцијској кући Сотби

(*jisun*, перс. *jamah*, кин. *chih-sun*).¹⁸ Омиљене боје су биле црвена, љубичаста и зелена, а у династији Јуен и бела.¹⁹ У оквиру истог типа форме монголски *кафтан* имао је три различите верзије.²⁰ Прва, основна, била је трапезасте форме, без шава у струку, с доњим разрезима са стране (сл. 5),²¹ а ретко и са краћим *илицевима* на средини предњице и леђа.²² Ова верзија, названа *деел*, превлађи-

реч у овом раду нису увек скупочене „одежде части“ – *насици џисун* – у даљем тексту нећемо користити назив *џисун*, већ уопштене монголске називе *деел* и *терлиг*.

¹⁹ Н. В. Хрипунов, *Одежда знати Великой империи монголов в 1207–1266 гг.*, Золотоордынская цивилизация, Сборник статей 5, Казань 2012, 365.

²⁰ Хрипунов, *Одежда знати*, 363–393; I. Oka, *Mongol Clothing in the Yuan Period*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 68(4), Budapest 2015, 385–414.

²¹ Крој ове верзије дат је у: Хрипунов, *Монгольская одежда*, 243, сх. 1.

²² Предњи централни разрез на ликовним представама монголских *кафтана* појављује се ретко (в. представе на персијским минијатурама у: *The Legacy of Genghis Khan: Courtly art and Culture in Western Asia, 1256–1353*, ed. L. Komaroff, S. Carboni, New York 2002, 107, fig. 123, 226, fig. 274). На представама костима династије Јуен га нема, па се стиче утисак да је он више припадао илканидској Персији и, могуће, највише Златној хорди. У недостатку ликовних извора за проучавање костима Златне хорде, сем сувремених представа у угарској и бугарској уметности, како ћемо надаље видети, није могуће донети сигурније закључке. Централни вертикални разрез био је обавезна одлика селџучких *кафтана*, па је могуће да су такви *иличеви* усвојени под утицајем туркичког костима, присутног на територијама на којима је постојала туркичка доминација.

²³ Oka, *Mongol Clothing*, 408; Хрипунов, *Одежда знати*, 367 (са изворима), где се износи мишљење да је

вала је у илканидској Персији и Златној хорди.²³ Друга верзија, развијенија форма прве, имала је наборе на куковима, што је давало ширину доњем делу *кафтана*, уклањајући потребу за *илицевима*.²⁴ Трећа верзија, посебног назива *терлиг*, била је пресечена у струку, а сукња је добијала велику ширину набрањем у ситним *фалтама*, због чега ни ова верзија није имала доње разрезе (сл. 6).²⁵ Све три варијанте имале су неколико подваријанти. *Кафтани* су постављани лаком свилом слабијег квалитета за богате, а памучним, ланеним или вуненим тканинама за мање имућне друштвене слојеве. Зимске варијанте су постављане крз-

ова верзија оригинално припадала туркичким племенима средње Азије и да је прихваћена од Монгола после освајања њихових територија 1219. године, а можда и раније, као резултат укључивања туркичког контингента у монголске војне трупе. Разлика између *деелова* илканидске Персије и Златне хорде била је изражена у украсима – персијски су имали везену *облак-крагну*, какве на *кафтанима* Златне хорде није било (в. Т. Вулета, *Лесновске облак-крагне*, Патримониум.МК 7/12, 2014, 159, нап. 14), као и украсне траке на горњем крају рукава, с псеудокуфским натписима (уп. Woohyun, Jaeyoon, Jinyoung, *The Dress of the Mongol Empire*, 274), које су такође красиле само илканидске *кафтани*.

²⁴ За пример сачуваног *кафтана* тог типа в. Oka, *Mongol Clothing*, 389, pl. 2, као и минијатуру Фарад испред своје планинске тврђаве из *Диезових албума* (fol. 71), персијског рукописа из 1335. године (*The Legacy of Genghis Khan*, 153, fig. 180).

²⁵ За примере сачуваних *терлига* в. исто, pl. 1, 3, 5; о *терлигу* детаљно в. Woohyun, Jaeyoon, Jinyoung, *The Dress of the Mongol Empire*, 269–279, где је показано и како је начин живота Монгола обликовао крој њихових *кафтана*.

²⁶ Хрипунов, *Одежда знати*, 366, са изворима.

ном.²⁶ Монголски *кафтан* су носили припадници свих слојева друштва, а разлика је постојала само у квалитету материјала од којег је израђиван. Он је био и практично употребно одело, али и симбол социјалног статуса.²⁷

Добијен инвеституром као симбол верности и потчињености, али и корпоративног идентитета „велике породице народа“, монголски *мисун* су као церемонијални костим носили и припадници монголских војних трупа,²⁸ дворске елите и служби, али и припадници највиших класа покорених народа и племена евроазијских степа, Кавказа, средње и западне Азије, Мале Азије, Блиског истока.²⁹ О овоме, хвалећи се, говори и велики монголски војсковођа Бајан Баарин: „Сви су... усвојили наш начин одевања.“³⁰ Занимљиво је што о томе сведочи и једна српска фреска из XIV века. У сцени Зиданја Вавилонске куле на источном пиластру северног зида западног травеја параклиса Светог Димитрија у Дечанима³¹ представљени су различити народи који граде кулу (сл. 7). Реч је о пет народа, о чему сведоче различита оглавља приказаних личности, поуздан симбол етноса још од античких времена. Ипак, представници чак три народа, независно од различитих оглавља, носе исте *кафтани*, монголског типа, који се разли-

Сл. 5. Монголски деел, XIII–XIV век, Колекција Роси & Роси

кују само по дужини, боји и страни преклопа.³² И уметник који је осликавао Дечане приказао је политичко јединство азијских народа покорених од Монгола њиховим облачењем у церемонијални *кафтан* монголског типа.

Монголски *кафтан* је, тако, био доминантан и у начину одевања монголских и татарских³³ цивилних и војних великодостојника Џучи каната и касније Златне хорде.³⁴ Ту су га као церемонијални костим морали прихватити и припадници куманске елите преостале на територији покореног Куманског каната после пораза на реци Калка 1223. и коначног монголског удара 1241/1242.³⁵

Archers of the Steppe 600 BC–AD 1300, Oxford 2008, 63. С таквим капама Кумани су представљени и на минијатурама руских и угарских хроника, на пример у *Радзивиловском летопису*, fol. 127v, в.С. Gurevich, *The Image of the Cumans in Medieval Chronicles: Old Russian and Georgian Sources in the 12th and 13th Centuries*, Budapest 2017 (необјављен магистарски рад, Central European University, Budapest), 76–80, figs. 15–20.

³³ Монголи који су покорили Кумански канат почели су да се мешају с доминантним локалним туркичким племенима, примивши и локални туркички језик. Етничка мешавина која је из тога израсла назвала је себе Татарима, уп. I. Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge 2005, 9–10.

³⁴ Хрипунов, *Монгољская одежда*, 242–248.

³⁵ О монголским освајањима југоисточне Европе в.

²⁷ Woohyun, Jaeyoon, Jinyoung, *The Dress of the Mongol Empire*, 276.

²⁸ Хрипунов, *Монгољская одежда*, 245–246.

²⁹ T. Allsen, *Robing in the Mongolian Empire*, Robes and Honor: The Medieval World of Investiture, ed. S. Gordon, New York 2001, 305–314, са изворима. В. примере *деела* на портретима чланова грузијске властеоске породице Џакели у Сапару (https://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Jaqeli#/media/File:Sapara_Jaqeli_portrait.jpg) и у Чулевију (https://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Jaqeli#/media/File:Jaqli_fresco_from_Chule.jpg), као и чланова породице Ивелдијани у Мкхери (E. Kavlelashvili, *The Wall Paintings of Mkheri Church, Svaneti, Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures*, ed. P. Skinner, D. Tumanishvili, A. Shanshiashvili, Tbilisi 2009, 265–267), а и као одредницу илканидског костима на бројним персијским минијатурама (в., на пример, *The Legacy of Genghis Khan*).

³⁰ Su Tianjue, *Yuan wenli*, Taipei 1967, chap. 24, 19a.

³¹ О овој сцени в. Ј. Марковић, М. Марковић, *Циклус Генезе и старозаветне фигуре у параклису Св. Димитрија*, Зидно сликарство манастира Дечана, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 345–346, сл. 15.

³² A. Karasulas, A. McBride, M. Windrow, *Mounted*

Сл. 6. Монголски терлиг, XIII–XIV век,
Колекција Роси & Роси

Он је заменио њихов традиционални *кафтан*, чије представе налазимо на куманским надгробним каменим стелама расутим по евроазијским степама од XI до XIII века (сл. 8).³⁶ Прихватање монголског *кафтана* – луксузног хаљетка за племенску елиту, начињеног од свиле проткане злат-

А. Узелац, *Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 31–58.

³⁶ За представе оригиналног кроја и украса традиционалних *кафтана* Кумана на њиховим надгробним каменим стећцима в. С. А. Плетнёва, *Половецкие каменные изваяния*, Археология СССР. Свод археологических источников, Е4-02, Москва 1974. На стећцима од XI до XIII века Кумани се приказују у *кафтанима* разрезаним по средини предњице и с посувраћеним вратним изрезом у виду кратких *ревера*, или са V-изрезом. Пажњу привлаче богатство и лепота аплицираног веза и количина и врста накита. О куманском *кафтани* пре монголске инвазије в. исто, 35–36, 49–51; за куманске *кафтани* пре и после монголске инвазије в. А. Pálóczi-Horváth, *Le costume coman au Moyen Age*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae 32, Budapest 1980, 403–427.

том – у тој је заједници заправо могло тећи без отпора. Инвеститура оделом међу степским народима чинила је део дуге традиције, те је морала бити прихваћена као уобичајен ритуал и стога је била чак и очекивана.³⁷ О томе да су Кумани, попут осталих покорених народа и племена Златне хорде, прихватили монголски церемонијални *кафтан* асиметричне форме сведоче византијски писани извори,³⁸ као и угарски и бугарски ликовни извори XIV века.

Најзанимљивије представе монголског *кафтана* у Угарској налазе се у *Илустрованој хроници* (*Cronicon Pictum* или *Képes Krónika*, Национална библиотека, Будимпешта, Cod.lat. 404),³⁹ рукопису из око 1360, која му додељује две функције. Носе га првенствено припадници угарских племена у сценама продора у Карпатски басен (стр. 7, 21, 32). Монголски *кафтан* свакако није имао никакве везе са стварним костимом Мађара који су основали Угарску. Он је у *Хроници* само метафора скитско-хунско-угарског идентитета, визуелно изједначеног с препознатљивим идентитетом номада са Истока у време настанка рукописа.⁴⁰ Монголски *кафтан* је, дакле, за Мађаре у XIV веку био универзални симбол номадских племена Евроазије.

У поменутом рукопису монголски *кафтан* оденут је и Куманима и Татарима из негативних

³⁷ Allsen, *Robing in the Mongolian Empire*, 309–311, са изворима.

³⁸ О томе сведочи Георгије Пахимер: „Он [Ногај] је напао племена која су живела северно од Еуксинског Понта [Црно море]...узео та племена и поробио их... Током времена племена која су живела у тим земљама, као што су Алани, Зики [народ северозападног Кавказа], Готфи [источногерманска племена насељена између Балтичког и Црног мора], Руси и многи други, изучивши њихов језик и с језиком усвојивши и њихове обичаје и ношњу, постадоше њихови ратни савезници. На тај начин Тохарско племе брзо се рашири до највећих могућих размера, постаде моћно и у својој снази неодољиво“, уп. Георгий Пахимер, *История о Михаиле и Андронике Палеологах*, Византийские историк, переведенные с греческаго при Петербургской Духовной академии, Санкт Петербург 1862, 316–317.

³⁹ Дигитална верзија рукописа: https://web.archive.org/web/20120304111134/http://konyv-e.hu/pdf/Chronica_Picta.pdf. За анализу костимâ представљених у *Хроници* в. I. Zichy, *A Képes Krónika minijátúrjei viseltörténeti szempontból*, Budapest 1934.

⁴⁰ E. Marosi, *Zur Frage des Quellenwertes mittelalterlicher Darstellungen: 'Orientalismus' in der Ungarischen Bilderchronik*, Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn, ed. A. Kubinyi, J. Laszlovszky, Krems 1991, 74–107; исти, *Kép és Hasonmás: művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Budapest 1995, 31–66.

епизода у тада новијој историји Угарске (стр. 41, 72, 78, 98, 121, 129).⁴¹ Тако је на минијатурама уз *Житије светог Ласла* приказан и кумански разбојник који је приликом пљачкашког упада на територију Угарске отео угарску девојку (стр. 72, сл. 9а).⁴² У истом *кафтану* се у *Илустрованој хроници* (стр. 128) представља и угарски краљ Ласло IV, звани Куман, син угарске краљице и куманске принцезе Елизабете, дубоко осуђиван због неговања и истицања свог куманског наслеђа, веровања и обичаја (сл. 9б).⁴³

⁴¹ Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 410–414, figs. 3–8. О пореклу Кумана, њиховом насељавању у евроазијске степе и односима са Угарском в. исти, *Pechenegs, Cumans, Iasi-ans: Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989, 39–85.

⁴² B. Z. Szakács, *Between Chronicle and Legend: Image Cycles of St Ladislav in Fourteenth Century Manuscripts*, *The Medieval Chronicle* IV, ed. E. Koper, Amsterdam – New York 2006, 149–176. Иста епизода из истог циклуса, с Куманом који носи исти монголски *кафтан*, представљена је и у *Анжујском легендаријуму* (Ватиканска библиотека, Vat. lat. 8451, fol. 82r, сцене X–XII) из 1330. године (три сачуване сцене представљају само почетак легенде с приказом Ласлове борбе са Куманима; минијатуре припадају болоњској школи, в. исто, 150–152; Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 416, fig. 9), као и на фрескама црква из XIV века: у Гелинији из 1300–1330, у Великој Ломници из око 1317, у Терескеу из 1330–1350, у Березу и Макши из средине XIV века, у Крутшендорфу из XIV века и у Турмишћу из 1383 (Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 418–419, figs. 10–11; Z. Lukács, *A Szent László legenda a középkori Magyar festészetben*, Athleta Patriae, ed. L. Mezey, Budapest 1980, 161–204; G. László, *A Szent László-legendaközépkorifalképei*, Budapest 1993; J. Lángi, *Uj, eddig ismeretlen Szent László ábrázolások falképeken*, A szentisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában, ed. G. Barna, Szeged 2001, 80–97). Угарски краљ Ласло I познат је по бици у којој је победио Печенеге 1093, али га једна од епизода у житију представља као борца против куманског разбојника који је отео угарску девојку.

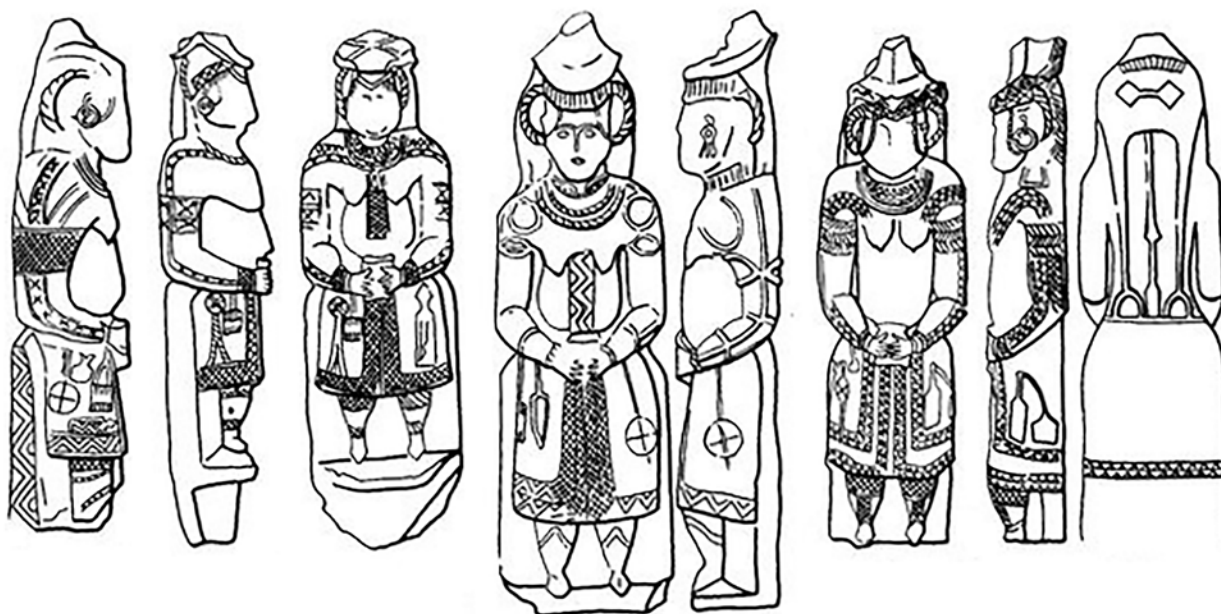
⁴³ О идеолошким разлозима за избор куманског костима као Ласлове одежде в. N. Bernard, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and "Pagans" in Medieval Hungary, C. 1000 – C. 1300*, Cambridge 2006, 178, са

Сл. 7. Зидање Вавилонске куле, детаљ фреске, параклис Светог Димитрија, Дечани

Монголски *кафтан* је тако у Угарској XIV века носио и конотацију нечег варварског, паганског, безбожничког. Како су наведене представе монголског *кафтана* везане за угарске легенде, те су

старијом литературом. Ауторка подвлачи: „The Illuminated Chronicle reinforces this negative judgement through visual means. Laszlo's portrait is strikingly different from that of his predecessors; he wears the traditional Cuman attire of a caftan and conical hat. This visual message is especially powerful, since the image contrasts with that of other kings... The only scenes that the illuminator chooses to illustrate in the story of King Laszlo, furthermore, were the portrait of the king (in Cuman costume), the second Mongol invasion, the arrival of the papal legate Philip, and Laszlo's assassination by the Cumans, with the king himself again in Cuman clothing. These images definitely convey the condemnation of Laszlo as a pagan, dying a death that lead to damnation.“ То је, заправо, разлог због којег краљ, али ни Кумани из легенде о светом Ласлу, нису приказани у традиционалном *кафтану* у то време већ покрштених угарских Кумана (о уклапању Кумана у угарску средину в. N. Bernard, *Cuman Integration in Hungary, Nomads in the Sedentary World*, ed. A. M. Khazanov, A. Wink, London – New York 2001, 103–127, са старијом литературом), него у монголском костиму исламизованих племена Златне хорде. О идеолошкој природи разлика сличне врсте у представљању куманског костима у руским и грузијским рукописима од XII до XIV века в. Gurevich, *The Image of the Cumans*.

Сл. 8. Кумански камени стећци с представама традиционалног куманског костима, цртежи С. А. Плетнева

имале првенствено идеолошко значење, поставља се питање о томе да ли је оваква форма *кафтана* заиста ношена у Угарској XIV века. Мишљења савремене стручне јавности око питања стварног постојања источњачких хаљетака на угарском двору тог раздобља подељена су.⁴⁴ На минијатури из *Илустроване хронике* (стр. 1) с портретом тадашњег угарског краља Лудовика I Великог представљени су и краљеви гардисти из редова народа евроазијских степа – Кумани, Печенези, Татари, Алани. Они су одевени у своје традиционалне етничке *кафтани* (сл. 9в),⁴⁵ што сведочи о томе да је источњачки костим био присутан на угарском двору у виду традиционалних форми *кафтана* народа евроазијских степа и Кавказа чији су припадници нашли своје ново уточиште у Угарској.⁴⁶

⁴⁴ Претпоставку о томе да представа источњачког костима, па и монголског *кафтана*, има само идеолошку основу и да нема везе са актуелним угарским дворским костимом износи Е. Marosi, *Zur Frage des Quellenwertes*, 74–107; исти, *Kép és Hasonmás*, 31–66; исти, *Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben*, Magyarok Kelet és Nyugat közt, Budapest 1996, 77–97. За то да је источњачки костим, па и монголски *кафтан*, представљен на угарским минијатурама ношен на угарском двору као обележје припадника немађарских етничких група в. А. Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 407–426; Bernard, *At the Gate*, 209; о томе да је он био део савременог угарског дворског костима в. А. Kovács, *Court, Fashion and Representation: The Hungarian Illuminated Chronicle Revisited*, Budapest 2010 (необјављена докторска дисертација, Central European University, Budapest).

⁴⁵ Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 414–415, fig. 8.

Један од гардиста носи жути монголски *деел*, преклопљен на леву страну, проткан врежом и потпасан широким појасом с металним *запоном*. У питању је трапезаста форма дужине до глежњева и нешто ширих дугачких рукава. Различите форме источњачких *кафтана* ношених на угарском двору биле су тако употпуњене и актуелним монголским *кафтаном*, пристиглим с војним најамницима из Златне хорде, међу којима је, судећи по минијатурама и живопису, било и Кумана, а о чему најуверљивије сведоче писани извори.⁴⁷

На основу наведених примера закључује се да је монголски *кафтан* код Мађара XIV века био симбол номадских племена Златне хорде, највише повезиван с Куманима. Угарски ликовни извори доносе представу *деела* и *терлига* с предњим преклопом и удесно и улево, рекло би се у зависности од потреба композиције, различите дужине, од висине колена до глежњева. Већина приказаних *кафтана*, без обзира на тип кроја, у доњем делу има предњи средишњи вертикални разрез. Честа појава овог разреза на различитим типовима монголског *кафтана*, као и његово непостојање

⁴⁶ О источњачкој моди која је узела маха у време владавине Ласла IV (1272–1290) сведочи и пасус из *Илустроване хронике* у којем се описује како је папски легат Филип морао декретом да забрани Мађарима да брију браду, секу косу и носе капе по куманском обичају (*Scriptores rerum Hungaricarum tempore dueum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937, 473).

⁴⁷ Vásáry, *Cumans and Tatars*, са старијом литературом.

Сл. 9. Илустрована хроника, Национална библиотека, Будимпешта, Cod. lat. 404: а) Свети Ласло побеђује Кумана, стр. 72; б) Ласло IV Куман, стр. 128; в) гардисти краља Ласла I Великог, стр. 1

на представи гардисте у *Илустрованој хроници*, на стр. 1, указује да је додавање тог детаља на угарским минијатурама могло бити последица утицаја западњачке моде, у којој су разни типови *сиркота* били обележени управо таквим *илицевима*, а која је доминирала угарским дворским костимом. Немогуће је проценити да ли је овакав додаток заиста био одлика монголских *кафтана* ношених баш у Угарској или је то само сликарска интерпретација. Рукави *кафтана* су уже и шире форме, понекад прате дужину руку, али су некад и дугачки, пуштени да слободно падају с рамена, и с дужим разрезима, кроз које су провучене руке.⁴⁸ *Деел* поменутог гардисте начињен је од богато дезениране тканине. Ови *кафтани* нису обрубљени украсним тракама и већина на грудима има златан диск, што заокружује њихову монголску војничку димензију. *Кафтан* таквог кроја, судећи по ликовним изворима, у Угарској XIV века носили су Кумани и Татари који су прешли у краљевску службу из службе код канова Златне хорде.

Насупрот Угарској, где је монголски *кафтан* сачуван само на представама легенди, ранијих историјских личности, те гардиста најамника, тај хаљетак налазимо и у Бугарској, али, сходно етнополитичкој ситуацији, на портретима актуелне властеле.

У западном делу наоса Никољске цркве у Станичењу 1331/1332. године насликан су њени ктитори.⁴⁹ Мушкарци, сем замонашеног Арсенија и дечака Крубана, носе *кафтани* чији крој припа-

да типу монголског *деела* (сл. 10).⁵⁰ Реч је о трапезастој форми дужине изнад глежњева, што дозвољава да се види доњи руб дуже основне хаљине, по начину ношења монголских *кафтана* у Азији. Преклопљени су удесно, а украсна трака којом је опшивена ивица леве стране предњег преклопа не залази под десни пазух, што значи да *кафтани* нису преклопљени сасвим до десног бочног шава, већ мало испред њега, што, опет, указује на специфичне кројне одлике станичењских *деелова*. Њихово основно тело кројено је из једне дужине тканине, без централног шава, а њој су онда са стране додати текстилни клинови што им у доњем делу дају ширину довољну за искључивање *илицева*. Стањиченски *деелови*, тако, немају доње вертикалне разрезе. Овај тип *деела* кројно одговара монголском *кафтану* с краја XIII или из XIV века (сл. 3г), непознатог порекла, који је недавно продат у *Кристију* под ред. бр. 7987,⁵¹ што указује на изванредну прецизност станичењских

тог Николе у Станичењу, ур. М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић, Београд 2005, 79–112, са старијом литературом.

⁵⁰ За опис ових *кафтана* в. Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла*, 13–14. За другачију идентификацију типа станичењских *кафтана* в. Б. Цветковић, *Прилог проучавању византијског дворског костима – ὑφαντάς, λαπάτςας*, ЗРВИ 34, Београд 1995, 149; исти, *Ктиторски портрети*, 88; исти, *Textiles and Their Usage in the Medieval Balkans: The Royal Context, Clothing the Sacred, Textile studies 8*, ed. W. Woodfin, Emsdetten – Berlin 2015, 41.

⁵¹ Снимак тог *кафтана* дат је у: Хрипунов, *Монголска одежда*, таб. 9а.

⁴⁸ Уп. Ока, *Mongol Clothing*, 410.

⁴⁹ Б. Цветковић, *Ктиторски портрети*, Црква Све-

Сл. 10. Портрети ктитора, Станичење

сликара при сликању ктиторског костима. Овакав крој је био условљен употребом крзна и указује на то да су *кафтани* били прво скројени од крзна, па онда пресвучени свилом(?)⁵² – основне тканине *кафтана* су једнобојне, без уткане шаре, што говори о употреби јефтинијих материјала.

За разлику од монголских *кафтана* на угарским минијатурама, који, сходно и величини представе, имају поједностављене украсе, све ивице станичењских *кафтана* обрубљене су златотканним *оптокама*. Такав начин украшавања ивица *кафтана* био је чест (али не и обавезан) и у монголском и у бугарском начину одевања⁵³ у XIII и XIV веку, али и у куманском још од XI века (сл.

8).⁵⁴ Ипак, између степских и бугарских постоја-ла је и значајна разлика. Монголски и кумански *кафтани* опшивани су тракама исецаним из метраже. Обично су биле у питању свилене тканине проткане златом, вредније од тканине самог тела *кафтана*. Траке су допуњаване везом. У бугарској и уопште балканској ношњи *оптоке* су биле позамантеријског типа – нарочито ткане⁵⁵

⁵² Уп. Сычев, *Из истории плечевой одежды*, 42–44; О. В. Орфинская, *Три источника, или к вопросу о классификации кроя одежды*, Женская традиционная культура и костюм в эпоху средневековья и в новое время: материалы международного научно-образовательного семинара, 9–10 ноября 2012 г, Санкт Петербург 2012, 77–80.

⁵³ Ако погледамо бугарску *каваду* коју носи севастократор Калојан у кули Бојане из 1259. године (Б.

Цветковић, *Robes of Light and the 13th Century Frescoes in Boyana Church, The Boyana Church Between the East and the West*, ed. B. Penkova, Sofia 2011, 5–21; Т. Вулета, *Мотив „срца“ и његова естетска и симболичка употреба на средњовековном текстилу*, Патримониум.МК 9/14, 2016, 181, сл. 28), схватићемо да су траке за обрубљивање *кафтана* могле ући у моду у Бугарској после тог времена. С друге стране, богате обрубне траке појављују се на традиционалним куманским *кафтанима* још од XI века, што отвара питање међусобног утицаја.

⁵⁴ О опшивним тракама куманских традиционалних *кафтана* из времена пре монголских освајања в. Плетнёва, *Половецкие каменные изваяния*, 35, 49–51, рис. 23; Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 404.

или везене⁵⁶ баш за ту сврху. Нажалост, на основу фресака није могуће одредити врсту којој припадају станичењске траке. Опшивна трака огртача Константинове супруге, по начину представљања истоветна са оним на станичењским *дееловима*, начињена је од текстила у два различита дезена, који је, при томе, асиметрично распоређен на левој и десној ивици, што код веза не би било тако и што указује на могућност употребе две различите тканине од којих су траке исецане. С друге стране, ивичне траке Аретине (?) горње хаљине украшене су дезеном који тече у континуитету, али је изведен наизменично златном и сребрном жицом, што указује на вез или нарочито ткане траке. Ови детаљи свакако упућују на стару праксу евроазијских номадских племена – комбиновање различитих материјала у различитим дезенима за опшивање ивица *кафтана*.⁵⁷ Такво обликовање ивичних трака различитим материјалима и дезенима међу малобројним сачуваним примерима у Бугарској појављује се само на станичењским портретима.

Рукави станичењских *деелова* уски су и дужи од руку,⁵⁸ с вертикалним разрезима на грудно-раменом делу; они омогућују да рукави остану слободни и да, висећи, падају с рамена. Судајући по висини и облику преклопног лука, формирану су на начин на који су формирану висећи рукави монголских *кафтана* у Златној хорди – сваки рукав је у горњем шаву, десетак сантиметара од поруба, имао омчицу којом се качио помоћу трачице или дугмета ушивеног на средини леђа (сл. 5).⁵⁹

⁵⁵ В., на пример, златоткане позамантеријске траке сачуване хаљине кнеза Лазара, данас у Музеју Српске православне цркве (Л. Мирковић, *Хаљина кнеза Лазара*, Уметнички преглед 3, Београд 1937, 72–73).

⁵⁶ Вез је могао бити извођен у виду траке на основној тканини хаљетка, као на хаљини са именом цара Ивана Александра из станичењске гробнице бр. 15 (Б. Поповић, *Златовез хаљине са именом цара Ивана Александра*, Црква Светог Николе у Станичењу, 71–74).

⁵⁷ За опшивање ивица коришћене су најлуксузије тканине, које су због високе цене набављане у малим количинама и пажљиво кројене како би се искористио сваки сантиметар. Стога су такве траке често настајале спајањем различитих крпица преосталих од израде других одевних предмета или је материјал за њих исецан од здравих комада тканине с дотрајалих хаљетака.

⁵⁸ Рукави дужи од руку на монголским *кафтанима* појављују се због оштрих и хладних зима у Монголији; такви рукави су служили за грејање шака. Уп. Woo Hyun, Jae Yoon, Jin Young, *The Dress of the Mongol Empire*, 270.

⁵⁹ И Б. Кнежевић (*Примери ношње источњачког порекла*, 14) уочава да рукави нису заденути за појас.

Сл. 11. Свети Јаков Персијанац, Богородица Одигитрија, Пећ

Кафтани властеле у Станичењу, тако, представљају оригиналне форме монголског церемонијалног дворског *деела* ношеног у Златној хорди. Тиме се отвара неизбежно питање разлога због којег су станичењски ктитори одабрали баш такав тип *кафтана*. Бугарска је од велике инвазије 1242. трпела непосредан утицај Монгола, с врхунцем у последње четири деценије XIII века, у време Ногајеве доминације западним делом Златне хорде, која се с Бугарском граничила на Дунаву.⁶⁰

⁶⁰ А. Узелац, *Почеци Ногајеве власти у западној степи и на доњем Дунаву*, Историјски часопис 62, Београд 2013, 11–34.

Сл. 12. Повратак мудраца у Вавилон, детаљ фреске, Дечани

Ногајев син, ожењен бугарском принцезом, чак је накратко (1299–1300) преузео и бугарски трон.⁶¹ После Ногајеве смрти 1299. у Бугарску је пристигао нов талас избеглица. Утицај монголског церемонијалног костима у том раздобљу морао је бити непосредан.⁶² Ипак, на приказаним станичењским ктиторима постоји други костимски детаљ који указује на њихову етничку припадност. Арета, ћерка (?) ктитора Константина,⁶³ насликана на западном зиду наоса, око врата носи *гривну*, металну огрлицу карактеристичног облика и значења. Словенски назив *гривна* истозначница је за латински *торквес* и византијски *манијак*, огр-

⁶¹ Vászary, *Cumans and Tatars*, 71.

⁶² Да је бугарска средина познавала монголске *кафтани* и знала за њихову распрострањеност широм Азије у XIII и XIV веку, показују и представе тог хаљетка на минијатурама *Четворојејеванђеља* цара Ивана Александра. На fol. 9 и 10, у сценама Посете цару Ироду и Христовог рођења, *деел* у комбинацији с *турбанима* носе маги са Истока. Рукави ових *деелова* или слободно падају с рамена, или је десни рукав обмотан око десне руке, или су заденути за појас.

⁶³ За идентификацију и могуће родбинске везе станичењских ктитора в. Цветковић, *Ктиторски портрети*, 84–100.

лицу римских и византијских војника, али и припадника куманских племена евроазијских степа.⁶⁴ *Гривна* је најважнији и најпрепознатљивији елемент куманског женског костима представљаног на каменим стећцима од XI до XIII века (сл. 8).⁶⁵ *Гривна* је и обавезан налаз женских куманских гробова у Угарској из XIII и XIV века.⁶⁶ Нађена је и у Станичењу, на грудима женског скелета у ктиторском гробу бр. 23, укопаном одмах испод портрета на јужном зиду.⁶⁷ Ако овом важном симболу куманског идентитета додамо и чињеницу да је већина ктитора Станичења плавокоса,⁶⁸ што значи

⁶⁴ Интензивно насељавање Кумана на левој обали Дунава, дакле на северним границама бугарске државе, почиње у XI веку оснивањем Куманског каната. Од тог времена они су стално присутни у Бугарској, где се насељавају, али и служе као ратници најамници. Интензивно насељавање Кумана на бугарским територијама одиграло се у три велика таласа. Први, изазван монголском најездом, био је у лето 1237, а затим је марта 1241. године 40.000 Кумана ушло у Бугарску из Угарске, задржавајући се највише у Браничеву и Видину, у којима од тог доба доминирају две куманске породице – Дормани и Шишмани. Такође, рођаци кана Котена, који је повео Кумане у Бугарску (и већину затим вратио у Угарску), оснивају клан Тертера, из ког се бирају бугарски владари. Покрштавање молдавских Кумана, првобитно несторијанских хришћана, почиње 1227, а појачава се и у Угарској и у Бугарској током XIII века. Трећи талас досељавања Кумана и Татара у Бугарску збио се почетком XIV века, после Ногајеве смрти (Vászary, *Cumans and Tatars*, 64–98, са старијом литературом и изворима).

⁶⁵ Плетнѐва, *Половецкие каменные изваяния*, 45 – 47, рис. 20.9–14, с поделом на два типа: глатке и упредене *гривне*. Станичењске очито припадају другом типу, попут оних у Угарској.

⁶⁶ Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 421–424, fig. 16, 17.

⁶⁷ М. Поповић, *Каталог гробова*, Црква Светог Николе у Станичењу, 47–48. У истом гробу нађене су и наушнице с јагодама, какве се у руској археолошкој литератури називају наушницама куманског типа, уп. Плетнѐва, *Половецкие каменные изваяния*, 44, рис. 14. То је и уобичајен налаз женских куманских гробница у Угарској, уп. Pálóczi-Horváth, *Le costume coman*, 407, 423–424, fig. 18. Такође, ношење појаса, који краси и станичењску власелинку с јужног зида, било је уобичајено за Куманке. О њиховим појасевима приказаним на куманским стећцима виси употребни предмети, попут огледала, чешља, торбице за новац, ножа, уп. Плетнѐва, *Половецкие каменные изваяния*, 47–49, рис. 20.15–23. И богатство и количина накита представљеног на станичењским портретима одговарају начину обилног кићења Кумана (уп. исто, 44–47), као и свеукупно богатство костима у количини украса и детаља. Женски костим из Станичења тражи свакако засебну детаљну студију.

⁶⁸ Кумани се у Русији називају Половцима (Плавцима) због своје типичне плаве косе (Vászary, *Cumans and*

Сл. 13. Портрети светог Димитрија, Марков манастир

да се сигурно не ради о Татарима или Аланима, сва је прилика да су станичењски ктитори били

Tatars, 5, са изворима). Од свих станичењских ктитора само је други од двојице преминулих мушкараца приказаних на јужној страни западног зида цркосос. Боја његове косе доводи у питање његово крвно сродство са осталим ктиторима, који су сви плави – родитељи са два рецесивна гена плаве косе не могу дати дете с доминантним геном црне косе. Ако је он у сродству са осталим ктиторима, могао би бити, на пример, зет (могуће Аретин муж, погинуо, са старијим зетом, насликаним до њега у заједничкој црвеној бордури, у бици код Велбужда?). Како и он носи *деел*, могуће је да је, судећи и по реткој бради, Татарин или да му бар неко од предака, можда баш родитеља, није био Куман. Међу истраженим гробницама у околини цркве било је и оних у којима су нађене лобање са очигледним монголоидним расним одликама (на пример, гроб 58, уп. Поповић, *Каталог гробова*, 51), што указује на чињеницу да је у околини Станичења живела и татарска заједница (у историјским изворима је, на пример, забележено да се Ногајев унук Кара-Кесек са 3000 татарских војника населио 1301/1302. у Видину, уп. Vásáry, *Cumans and Tatars*, 97–98) или су у питању гробови татарских најамника. Наравно, није могуће видети боју косе замонашене Јефимије будући да је она потпуно покривена монашким велом, али ако прихватимо прет-

куманског порекла и да је *деел* био њихова ознака и унутар бугарских граница.⁶⁹ Најмлађи међу њима, плавокоси дечак необичног имена Крубан,

поставку да је женска особа насликана поред ње Арсенијева и њена ћерка, а Константин син (што се чини логичним), обоје плавокоси као и Арсеније, сасвим је извесно да ни Јефимија није могла имати црну косу.

⁶⁹ Необично је што је у ктиторском натпису у Станичењу уз име актуелног бугарског цара наведено и име видинског господара Белаура, брата бугарског краља Михаила III Шишмана, који је такође био Куман, уп. С. Габелић, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења*, Зограф 18, Београд 1987, 23. Да ли су ктитори Станичења били у његовој служби и/или у крвном сродству с њим? Приликом обнове цркве 1974–1975. године изведена су опсежна археолошка ископавања гробница у храму и око њега. Најзанимљивији примерци скелета послати су на антрополошку анализу, која је могла показати и етничку припадност станичењских ктитора. Нажалост, резултати, ако их је уопште и било, никада нису објављени, а материјал је у међувремену изгубљен (М. Поповић, *Гробови у цркви и некропола*, Црква Светог Николе у Станичењу, 31, нап. 41). Срећом, портрети остају сведочанство за себе, уз наду да ће у будућности бити урађена ДНК анализа коштаног материјала преосталог (?) у гробницама.

Сл. 14. Детаљ десног рукава Брајановог кафтана
с дигиталном реконструкцијом

насликан између монашког пара на јужном зиду, није, међутим, оденут у *деел*, већ у *кавад*. То би могло значити да су *деел* у бугарских Кумана носили само одрасли мушкарци са службом и да он није био првенствено етничка, већ најпре службена ознака, што му и јесте била основна функција широм Азије. Исту врсту *кафтана* могли су или су чак морали у време владавине куманских царских и деспотских династија, а монголских вазала, носити и остали припадници Златне хорде насељени у Бугарској, почев од Татара.⁷⁰

Пре него што се вратимо *кафтана* жупана Брајана, осврнућемо се и на примере представа тог типа хаљетка у живопису XIV века у Србији. Послужићемо се примерима монголских *кафтана* које је Бранка Кнежевић детаљно описала у раду о ношњи источњачког порекла. Оно што нас заправо занима јесте то ко их носи.

У Богородици Одигитрији у Пећи, осликаној око 1335, налази се прва сачувана представа мон-

голског *кафтана* у српском живопису. Тај *кафтан* носи свети Јаков Персијанац (сл. 11),⁷¹ а допуњен је *турбаном*, што верно представља главне атрибуте актуелног костима илканидске Персије.⁷² *Кафтан* тако јасно асоцира на светитељево порекло. Исту одевну комбинацију са истим значењем налазимо и на три мудраца са Истока у сценама Богородичиног акатиста у Дечанима⁷³ и на становницима Вавилона у сцени Повратка у Вавилон из истог циклуса у Дечанима (сл. 12) и Матеичу,⁷⁴ из пете и шесте деценије XIV века.⁷⁵ На слици Апостол Филип поучава властелина царице етиопске из циклуса Дела апостолских у Дечанима монголски *кафтан* носе етиопски властелин и његови поданици.⁷⁶ Занимљиво је то што је ова врста *кафтана* ту везана за народ који није био потчињен Монголима. Веза је вероватно направљена преко евроазијских Кумана и Кипчака – мамлука – који су у то време владали Египтом.⁷⁷ Монголски *кафтан* на овој предста-

ви свакако носи значење егзотичног костима источњачких пагана и незнабожаца – апостол уводи етиопског властелина у хришћанство. И у сценама из историје старозаветног Јосифа, као што су Откривање сребрне чаше у врећи Венијаминовој и Јосиф се открива браћи, насликаним у Григоријевом параклису Свете Софије у Охриду око 1355.⁷⁸ монголски *кафтан* у комбинацији с *турбанима* носе Египћани с једнаким значењем.

⁷¹ Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла*, 15–16.

⁷² Бројни примери савременог илканидског костима на персијским минаијатурама дати су у: *The Legacy of Genghis Khan*.

⁷³ Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла*, 28.

⁷⁴ Исто, 30–31.

⁷⁵ Исто, 28–29.

⁷⁶ Исто, 20–21.

⁷⁷ Занимљиво је приметити да властелин на глави носи повез од беле мараме, веома сличан оглављима аксумских владара представљеним на њиховом ковном новцу, уп. S. Munro-Hay, *Catalogue of the Aksumite Coins in the British Museum*, London 1999.

⁷⁸ Исто, 22, са старијом литературом.

⁷⁰ О природи татарско-бугарских односа, господарима Браничева и династији Шишмана в. Узелац, *Под сенком пса*, 195–218.

И у доба после смрти цара Душана представе монголског *кафтана* имају слична симболичка значења. Тако се у њему и даље приказују Арапи, на пример у сцени Свети Никола ослобађа Василија из ропства у Рамаћи, насталој крајем XIV века.⁷⁹ У лунети изнад западног портала и на зиду поред јужних врата Марковог манастира, насликан је 1376/1377. њен патрон свети Димитрије (сл. 13).⁸⁰ Он на оба портрета носи одговарајућу ратничку верзију *терлига* – на грудима има велики златан диск, ознаку монголских ратника, очито у Србији XIV века симбола непобедивости и неустрашивости.

Судећи по наведеним примерима, српска средина је могла знати за две кројне верзије монголског *кафтана* – *деел* и *терлиг*. Такође, на већини поменутих представа рукави су навучени на руке. Поједини приказани становници Вавилона (Дечани, Матеич) имају празне висеће рукаве, који слободно падају с рамена. Рукави заденути за појас насликани су само код светог Јакова Персијанца у Пећи. Јаков је био дворски велможа персијског цара Издигерда,⁸¹ па његов *деел* представља дворску службену верзију тог хаљетка. Занимљиво је што баш он међу свим поменутих примерима, а мимо монголских обичаја, има рукаве заденуте за појас, што указује на примену византијских дворских кодекса о начину ношења висећих рукава из XIV века, те на симболичко означавање дворског службеног статуса помоћу њих.⁸² Од свих представљених монголских *кафтана* предњи централни доњи *илиц* има само *терлиг* светог Димитрија у Марковом манастиру, а то говори о његовом војничком значењу.

Сл. 15. Сабор светог Симеона Немање и краља Милутина, детаљ фреске, Свети Димитрије, Пећ

Можемо закључити да је српска средина у време Душанове владавине морала знати за монголско порекло оваквог типа хаљетка, једнако везаног за различите делове великог азијског царства. У том периоду монголски *кафтан* је у српској средини носио и значење варварског и незнабожачког хаљетка, али је и његовој службеној верзији додата византијска „цивилизована“ димензија задевањем рукава за појас.

Очито као одраз етничких и културних токова у региону, и жупан Брајан у Карану има *кафтан* монголског типа (сл. 2),⁸³ ношен, како смо пока-

⁷⁹ Исто, 27.

⁸⁰ Исто, 25.

⁸¹ Николај Велимировић, *Охридски пролог*, Шабач – Ваљево 2009, 969.

⁸² Судећи према тумачењу византијских дворских кодекса, за појас заденути висећи рукави били су симбол дворских великодостојника, уп. Pseudo-Codinos, *Traité des offices*, ed. J. Verpeaux, Paris 1966, 218–219.

⁸³ Другачију идентификацију типа Брајановог *кафтана* даје Цветковић, *Прилог проучавању*, 149; исти,

зали, под утицајем костима Златне хорде и међу Куманима и Татарима у Угарској и Бугарској.⁸⁴ Брајанов хаљетак представља основну, најједноставнију форму монголског *кафтана* – *деел* без шава у струку и набраног дела сукње – крој какав се запажа и у угарским и бугарским ликовним изворима, а који је настао под непосредним утицајем монголског одевања у Златној хорди.⁸⁵ Брајанов хаљетак у доњем делу има и предњи и леђни централни вертикални разрез, веома дугачак и карактеристичан за представе *кафтана* тог типа у Угарској, што указује на јахаћу, војничку варијанту хаљетка. Ипак, ако сагледамо мушке хаљетке Душанових властелина представљене на њиховим портретима, уочавамо да је постојање тако дугачких разреза опште присутно и на типовима хаљетака који нису били разрезани целом дужином на средини предњице.⁸⁶ Таква мода носи дах западњачког витештва.⁸⁷ Брајанов *деел* тако својим централним јахаћим *шлицевима* одаје ратника по костиму степских коњаника, али најпре по одевним обележјима западњачких витезова, очито сједињеним у локалну српску властеоску моду.

Брајанов *кафтан*, попут станичењских *деелова*, досеже четвртину висине листова. За разлику од станичењских, који прате монголске обичаје, испод Брајановог *деела* не вири руб основне хаљине. Она је у Карану очито краћа од *кафтана*, а то указује на поштовање локалне српске моде, која се показује и у задевању беле марамице за појас, што није био обичај, када је монголски *кафтан* у питању, ни у Златној хорди, ни у Угарској, нити у Бугарској. Дугачки централни вертикални *шлицеви*, дужина основне хаљине и марамица у струку „одомаћују“ Брајанов монголски *деел* и указују на то да је он пратио и локалне, српске обичаје у начину одевања.⁸⁸

Висећи рукави Брајановог *деела* су уски и много дужи од руку.⁸⁹ Пуштени, досезали су бар до

Ктиторски портрети, 88; исти, *Textiles and Their Usage*, 41. О Татарима у држави Немањића в. Узелац, *Под сенком пса*, 249–258.

⁸⁴ Уп. Хрипунов, *Одежда с откидывающимися рукавами*, 87.

⁸⁵ Исто, 87, 92.

⁸⁶ В. костим ктитора у Добруну и властеле насликане у Охриду.

⁸⁷ Ово питање тражи ширу студију и вратићемо му се у неком од будућих радова.

⁸⁸ О ширењу монголског *кафтана* од XIII века и његовом прилагођавању новим поднебљима и културама променом појединих детаља в. Woohyun, Jaeyoon, Jinyoung, *The Dress of the Mongol Empire*, 274–278.

⁸⁹ Висећи рукави у костиму XIV века нису припадали само једној врсти хаљетка (уп. Хрипунов, *Одеж-*

колена. Навучени на руке, морали су бити богато набирани од лакта до шаке. Брајан их носи празне и гурнуте на леђа. Нажалост, фреска не даје јасну слику о начину њиховог качења на леђима. Извесно је да са стране, на боковима, нема уобичајених левкастих крајева рукава који се појављују када су они заденути за појас. Такође, представа Брајановог десног рукава у делу око струка показује да се он, не скупљајући се, пење изнад горње ивице појаса (сл. 14), што би значило, ако се сме веровати сликаревој прецизности, да није заденут за појас, већ да се уздиже изнад њега и да је онда везан, као код станичењских *кафтана*, за средину леђа. Брајан, тако, највероватније, носи рукаве свог *кафтана* по монголским обичајима, а не по локалним.⁹⁰

да с откидывающимися рукавами, 84–95), те они не могу бити основна одредница при дефинисању типа хаљетака у том периоду. *Лапацас*, *деел*, *шубу*, као и остале хаљетке XIV века, првенствено одређује њихов укупан крој, по којем се они међусобно разликују. Стога је хаљетке на Балкану у том раздобљу, већ веома сложених форми, немогуће дефинисати и класификовати без сагледавања њихових укупних кројних одлика. О типовима хаљетака с висећим рукавима, њиховим сувременим називима и пореклу у средњовековној Србији, припремамо посебан рад.

⁹⁰ Судећи према ликовним изворима, хаљеци с висећим рукавима различитих типова прихваћени су у одевању српских велможа најкасније почетком XIV века. Рукави су ношени или пуштени или заденути за појас. Задевање рукава за појас, по њиховом помену у византијским изворима XIV века (Pseudo-Codinos, *Traité des offices*, 219), у српском начину одевања највероватније је усвојено из византијског дворског костима. Ипак, на одежди српске властеле истовремено се појављују и пуштени рукави, који су, по византијским дворским кодексима, припадали само цару, што указује на то да са обичајем задевања рукава за појас у српском властеоском одевању није усвојено и византијско симболичко означавање дворског службеног статуса, какво смо уочили на светом Јакову Персијанцу из Пећи. Задевање рукава за појас у Србији XIV века, било је само одраз опште прихваћене властеоске моде, а зависило је и од тога да ли је тип хаљетка с висећим рукавима уопште подразумевао ношење појаса. О томе најбоље сведочи представа двојице властелина насликаних иза краља у сцени Божићне химне у портику жичког храма (М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, сл. 14, 38, 232). Црвени *кафтан* првог ношен је с појасом, за који су заденути рукави. Зелени *кафтан* другог нема појас, док су рукави пуштени; десни рукав властелин придржава руком. Овоме иде у прилог и *лапацас* младог краља Душана насликан на његовом портрету у Пећи (Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи*, Зограф 30, 2004–2005, 135–138, сл. 6, 9; Cvetković, *Textiles*, 42). Купасти

Начин на који је на *деелу* представљен разрез кроз који су провучене Брајанове руке показује да он није начињен у пазушном делу рукавног шава, што је био уобичајен крој висећих рукава, на пример код византијске војне *епилорике*.⁹¹ Разрез је начињен вертикално на предњој страни хаљетка. Како Брајанов *деел* припада типу 1 источноазијског кроја, код којег је место ушивања рукава за тело хаљетка зависило од ширине употребљене тканине, рукавни шав је морао бити ниже од приказаног разреза за руке, па је логично закључити да је разрез начињен вертикално на левој и десној предњици *кафтана*, а не у шаву којим је рукав ушивен за тело хаљетка. То управо одговара сачуваним примерима сувремених монголских дворских хаљетака нађених у гробницама Златне хорде.⁹²

Утврђивање кројних одлика Брајановог *кафтана* омогућава нам да израчунамо и приближну дужину употребљеног материјала. За израду су биле потребне четири дужине хаљетка плус десетак сантиметара краћа дужина преклопне половине леве предњице и две дужине рукава. Ако рачунамо да је укупна дужина *кафтана* за мушкарца високог 170 cm износила од раменог шава до поруба око 125 cm, дужина додатка за преклоп око 115 cm, а дужина рукава око 80 cm, излази да је за израду *кафтана*, с додацима за шавове и порубе, било потребно скоро осам метара тканине.

Како крој Брајановог *деела* одговара сувременим монголским хаљецима тог типа, и начин затварања његовог *кафтана* морао је бити истоветан с њиховим. На *кафтанима* пронађеним у монголским гробницама уочавају се два начина затварања – текстилним тракама или дугмићима начињеним од *гајтана* увезаних у чвор.⁹³ На горњем делу вертикалне ивице леве предњице налазиле су се ушивене најчешће три траке, начињене од истог материјала као и сам *кафтан*, које су везиване за одговарајуће истоветне траке ушивене у десни бочни шав на дужини од пазуха до струка (сл. 3).⁹⁴ У унутрашњем делу на левој

страни постојао је само један пар истих трака. Овакав начин затварања иначе тесне форме омогућавао је променљивост ширине хаљетка, који је стога могао пратити евентуалне промене власникове телесне тежине и дуго остати у употреби.

Све ивице Брајановог *кафтана*, укључујући и разрезе за руке, опшивене су богатим *оптокама* (сл. 2). По начину представљања стиче се утисак да траке имају златну основу на којој је сребрним нитима изведен непрекидан мотив расцветане лозице.⁹⁵ Доњи рубови хаљетка украшени су нешто широм верзијом исте траке, па се чини да је у питању или вез или опшивање тракама исецаним од скупоцене метраже са утканим дезеном. Уколико је реч о везу, он није изведен на основној тканини *кафтана*, већ на посебно исеченим тракама од златотканог материјала. На то да су *оптоке* начињене од исеченог текстила указује и начин њиховог ушивања у врхове *илицева*. Чини се стога да је и у овом детаљу Брајанов *кафтан* начињен на оригиналан монголски начин.

Брајан је тако на портрету у својој задужбини означио себе хаљетком монголског типа, какав су у Монголском царству носили припадници свих покорених племена и народа као службени хаљетак који је представљао симбол велике заједнице азијских народа. О томе, како смо видели, сведочи и живопис у Србији XIV века. Али шта је такав *кафтан* значио међу властелом у Србији Душановог времена? Да ли је он носио етничко и службено значење, као у Угарској и Бугарској, и ко је, у том случају, био Брајан или је примљен као егзотична форма, без оригиналне етнополитичке симболике, само као допуна разноликости и маштовитости ношњи на локалним дворовима?

Нешто више светла на та питања бацају представе монголског *деела* у историјским сценама српског живописа Душановог времена.⁹⁶ На то

крајеви рукава окачених о узани појас јасно се виде са обе стране широке златоткане апликације на Душановим бедрима. Као млади краљ, дакле очев савладар, он би, да су праћена византијска правила, носио *гранацу* с пуштеним рукавима и без појаса.

⁹¹ Nikephoros II Phokas, *Praecepta Militaria*, Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century, ed. E. McGreer, Washington 1995, 34.

⁹² Хрипунов, *Одежда с откидывающимися рукавами*, 89.

⁹³ Цртеж модела таквог дугмета дат је у: Хрипунов, *Одежда знати*, рис. 6.

⁹⁴ За описе затварања „с десне стране на три места,

са леве на једном“ монголског *деела* у средњовековним изворима в. Хрипунов, *Одежда знати*, 366; Ока, *Mongol Clothing*, 398. На истом месту су, уместо трака, могли бити чвор-дугмићи и омчице начињени од крајева свилених *гајтана* којима је у паралелним редовима опшиван и ојачаван појасни део монголских *кафтана*, тзв. *бјен сјен ао* (кин. *bian xian ao*), в. исто, 387, 406. Како Брајанов *деел* нема такав појасни украс, он је морао бити затваран тракама за везивање.

⁹⁵ У светложутој боји којом је изведен мотив на Брајановим тракама урађени су и дугмићи на хаљинама женских чланова Брајанове породице. Дугмићи на Брајановој основној белој хаљини изведени су, међутим, окером. Сва је прилика стога да Брајан има златну дугмад, а да су она код Струје и ћерки сребрна. У том случају је и мотив на свим *оптокама* каранских кти-торских одежди рађен сребрним нитима.

да је могла бити у питању само локална мода ношења монголског *кафтана* у српским властeosким круговима указује најпре представа истог таквог хаљетка на младом дворјанину⁹⁷ који се налази у групи младића, властелинских синова,⁹⁸ насликаној иза престола краља Милутина у сцени Сабора из око 1345. године на своду цркве Светог Димитрија у Пећи (сл. 15).⁹⁹ Ипак, ако пажљиво сагледамо костим приказан на тим младићима, схватићемо да је сликар ношњом заправо хтео да прикаже разноликост територија с којих они потичу. У предњем реду први младић на левој страни, косе подшишане до висине браде, носи кратак црвени хаљетак, што указује на његово дукљанско порекло, те он тако представља „приморске земље“.¹⁰⁰ Трећи младић, косе једнаке дужине као код претходног, носи традиционалну рашку властеоску ношњу – дужу црвену тунику с плавим огртачем прикопчаним о раме.¹⁰¹ Старо одело обележава *стару Србију*. Последњи младић има дугу косу и носи зелени *кавад* као обележје властеле с новоосвојених византијских територија у Македонији – ново одело је за *нову Србију*.¹⁰² Та два

⁹⁶ У домаћој стручној литератури *кафтан* с преклопом преко груди идентификован је и на портретима Симеона Синише, Душмана и Урошица на Лози Немањића у Дечанима (за илустрацију в. *Задужбине Косова: Споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1989, 144–145). Њих тројица ипак не носе монголски *кафтан*, већ хаљину са широм оковратном бордуром и огртач који је пребачен преко левог рамена и који косо пада ка десној страни, што је и створило забуну. Огртачи се бојом и дезеном јасно разликују од једнобојних хаљина; они прекривају леву руку, па се леви рукав не види, што не би било могуће да је реч о *кафтани*.

⁹⁷ За детаљан опис овог хаљетка в. Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла*, 17–18. Другачију идентификацију даје Цветковић, *Прилог проучавању*, 150.

⁹⁸ Остала су писана сведочанства о обичају српских владара да на свом двору држе раскошно обучене синове или браћу најугледнијих властелина, в. *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986, 390, нап. 107а. Чини се да је сврха тог обичаја било и успостављање гаранције оданости локалне властеле.

⁹⁹ В. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 201, сл. 128.

¹⁰⁰ Исту форму и дужину има и хаљетак племића насликаног на источној половини северног зида припрате цркве Светих апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу из 1319–1321. Овај портрет, нажалост, није истражен и публикован.

¹⁰¹ За паралеле је довољно погледати портрете Вукана и Стефана Немањића у сценама циклуса Светог Симеона Немање у Студеници (в. Бабић, Кораћ, Ћирковић, *Студеница*, сл. 72) и у Сопотанима (в. В. Ј. Ђурић, *Сопотани*, Београд 1991, сл. 105, 106).

младића су приљубљена један уз другог и чине наглашену целину, при чему је оном рашком дато важније, доминантно место. Први младић стоји тик уз Милутинов престо, „подупире“ његов наслон и држи краљев мач. Описана три младића очито представљају конститутивне српске територије, оне што се помињу у званичној титули српских владара. Кога онда представља младић који носи раскошан монголски *кафтан* и коме је дато истакнуто место? Иако ће се данашњем посматрачу на први поглед учинити да приказани костим пружа слику дворске моде Душановог времена, монголски *кафтан* ту очито није насликан као модни хир актуелне српске властеле. Какво је онда било његово значење у очима тадашњих посматрача?

Одговор на ово питање пружају представе монголских *кафтана* у сценама Васељенских сабора на своду припрате Свете Софије у Охриду из средине XIV века.¹⁰³ На сликама Трећег, Четвртог и Седмог васељенског сабора гардисти с мачевима и копљима,¹⁰⁴ приказани иза византијских царева, одевени су такође у монголске *кафтани* истог типа.¹⁰⁵ Монголски *кафтан* је тако на охридским фрескама додељен владаревој гарди. Писани извори сведоче о томе да је краљ Милутин унајмио 2000 елитних куманских војника за своју личну гарду.¹⁰⁶ Њихово визуелно обележје у XIV веку, како смо видели на примерима из Угарске и Бугарске, био је монголски *кафтан*. Други младић из Пећи тако је симбол војне елите, коју су у Милутиново време чинили најамници са Исто-

¹⁰² Сва је прилика да је *кавад* уведен у дворску церемонијалну употребу осамдесетих година XIII века, уп. Вулета, *Стаде шкрипа*, 22, 25.

¹⁰³ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 71, 74, сл. 16, 17.

¹⁰⁴ Исто, 72–75.

¹⁰⁵ Монголске *кафтани* носе и гардисти цара Ирода и Пилата у сценама из циклуса Христовог рођења и страдања, као и војници у сценама Житија светог Николе, у Марковом манастиру (о овим циклусима в. Ђурић, *Византијске фреске*, 81–82).

¹⁰⁶ Писани извори указују на могућност да су Кумани пристигли у Милутинову службу из подунавске Бугарске, тачније из Видина, уп. А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војноисторијски гласник 2, 2011, 15–17, са изворима. О страним војним најамницима у доба династије Немањића в. исти, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, Beogradski istorijski glasnik 6, 2016, 69–89.

¹⁰⁷ Сем Кумана, у Милутиновој најамничкој служби били су и Татари и Алани притекли из Златне хорде (Узелац, *Најамничке војске*, 13–15), који су у то време такође носили монголски *кафтан*. На монголском *кафтани*у другог младића налази се чак и златоткана

ка.¹⁰⁷ Он стога, попут светог Димитрија из Марковог манастира, чува, штити и оснажује остале младиће – српске земље и народ сједињен у стабилну, јаку и заштићену заједницу.¹⁰⁸ Аллегија је бриљантно изражена њиховим костимом.

Шта нам то онда саопштава Брајан својим „одомашеним“ монголским *кафтаном*? Овом питању вратићемо се после анализе осталих страних елемената ношње Брајанове породице приказане у каранској цркви.

Tatjana VULETA
Independent Researcher, Vienna

FOREIGN ELEMENTS OF KTETOR ATTIRE IN KARAN – THE MARK OF THE WORLD AS A SYMBOL OF ETNOS

Part 1

Summary

During the 13th and the 14th centuries, Serbian court costume went through rapid change due to the influence of Western and Oriental styles of clothing. The new cut of the upper garments, particularly of caftans, came mostly with the refugees and mercenaries from the Caucasus and the Eurasian steppe. One of these new and unusual caftans belonged to the Serbian župan Peter Brayan, as presented on the ktetor composition in the Church of Annunciation in Karan (the White Church of Karan) (pls. 1, 2).

The garment is opened in the front and overlapped to the right. It closes under the right arm pit, along the right-side seam. It is bell-shaped and does not have a cross partition. It is made of two lengths of the material attached together by the central seam. The sleeves are much longer than the arms. They are left empty, hanging from the shoulders and then attached to the back of the caftan (pls. 5, 14). The vertical slits for arms are made in both the left and right front sides

of the caftan, and not in the sleeve-attaching seams. These characteristic features make it a typical Mongol caftan. By comparing Brayan's garment with Tatar and Cuman caftans shown in Hungarian and Bulgarian sources, mainly miniatures in the Hungarian *Illustrated Chronicle* and ktetor portraits of the local Cuman elite in Staničenje, it was concluded that it owes its form to the caftans of the Golden Horde.

Long slits are opened in the lower part of the vertical seams of Brayan's caftan, including the central one in the front and accordingly in the back as well, making the garment very functional especially for riding. Long central slits were rare among Mongol caftans of the time. In Serbia they belonged to the influences of the Western *surcote*. The same long central slits were often worn by the Serbian elite in the first half of the 14th century on various types of garments. Also, the length of Brayan's dress worn under the caftan, whose hem is not visible, unlike on representations of Mongol and other Asian peoples who wore the same type of garments (pl. 10), as well as the white handkerchief attached to the belt, represent Serbian elements added to Brayan's otherwise typical Mongol caftan.

The presence of the Mongol caftan in Karan opens an important question as to the symbolism of such a garment in 14th century Serbia, as well as its significance for the ethnic identity of župan Brayan and his family.

вертикална трака на средини предњице; на тој траци је на азијским ликовним представама монголских *кафтана* стајао грудни златни диск, обележје монголских војника, а њу има и свети Димитрије у Марковом манастиру.

¹⁰⁸ Чини се да је идејни творац ове представе добро знао да је услов опстанка такве заједнице и под страним и под унутрашњим претњама добро организована професионална војска. Суштину улоге страних најамника у Србији током прве половине XIV века дефинише и А. Узелац: „This was due to the economic rise of the Serbian medieval state, but also the quality of the statemanship of the Nemanjić rulers, who knew very well that a professional, loyal and trained army was a necessary prerequisite to building regional hegemony in the unstable political conditions of the fourteenth century Balkans“ (исти, *Foreign Soldiers*, 83). Група младића насликана иза краља Милутина на пећкој фресци илуструје управо овај закључак.